

ҰЛТ ТАРИХЫНЫҢ ҰЛАҒАТЫ

► ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ 550 ЖЫЛДЫҒЫ

Қазақстанның – қазақ халқының – ежелгі тарихы тым әрі тереңде. Турасын айтсақ, ұлтымыздың шынайы тарихи бастауы тым ілгеріде жатыр. Қасиетті Тұран топырағын алуан тайпалар – ежелгі сақ, сармат, ғұң, қаңлы, үйсін, найман, қыпшақ т.б. – қоныстанды. Күлтегін ескерткіші – қайсар қағандарының аты жер жарған түркі тайпасының дәуірін тасқа қашап қалдырған айқын белгі. Біздіңше, тілің тарихын және салт-дәстүр, әдет-ғұрпын қою қаймақтай қалыпта сақтап қалған қазақ халқының пайда болуы Күлтегін заманынан бастау алса керек.

Елбасымыздың биылғы жылы Қазақ хандығының 550 жылдығын атап өту туралы баянды бастама-сы – көрегендіктің көрінісі ғана емес, ұлттың рухын шарықтатқан берекелі шара болды. Мемлекет құрылуының мерейтойы, алдымен жер иесі – қазақ ұлтының, сонымен қатар, қазақ топырағын мекен еткен өзге ұлттар мен ұлыстардың ел мен жерге деген мақтанш сөзімдерін арттыру мен қазақстандық мемлекеттілікті нығайтуға бағытталып, қызмет етуі керек.

Қазақтың атышулы қос басшысы Керей мен Жәнібек Шу мен Талас өзендерінің арасындағы аймақта осыдан 550 жыл бұрын – 1465 жылы – қазақ хандығының туын көтерді. Қазақ хандығының тарихын қағазға тұңғыш түсірген Кашмир елінде басшылық еткен қазақ тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулати еді. Тарихының жаңа беті ашылып, ұлты қалыптасқан хандық күшейген сайын халқының саны артып,

қатынас жайында мәміле жасаған Қазақ даласындағы түсінбестіктен ынтымақ пен бірлік алшақтап, орыстар отарлық саясат жүргізді. Бұл сөзіміздің дәлелі, тарихи әділеттіліктің орнауының көрінісі - таяуда ғана Ақтөбе мен Қостанай облыстарының шекарасына Әбілхайыр ханның зәулім ескерткіші қойылды. Шын мәнісінде, Әбілхайыр хан қазақтың шынайы азаттығын аңсаған ержүрек тұлға болатын.

Тарихымызда дәйексіз айтала-тын көлесі көлеңсіздік – «Шыңғысхан «Отырарды ойрандап, қазақ дәстүрі түгел күйреп, моңғол мәдениеті дамыды» – дейтін төмсіл. Осы сәйкессіздікке қазақтың қабырғалы қаламгері Мұхтар Мағауин былайша жауап-тойтарыс береді: «Шыңғысханның «Отырарды қиратты» дегеніне айтарым: Отырар ол заманда Қарахан әулетінің құрамындағы шағын ғана мемлекет-қала болған. Илек хандардың басы, сұлтандардың сұлтаны деген Осман

пен мұқым мұсылман қауымы үшін зиярат орнына айналған Қожа Ахмет Йассауи кесенесінде Әзірет Сұлтан, Есімхан Тәуке хан, Қаз дауысты Қазыбек би және толып жатқан XV-XVIII ғғ. қазақ тарихындағы ірі тұлғалар жерленген. Орта Азияға Ислам діні келгенге дейін қазақтар жерге, отқа, суға, Көк Төңірге, Ұмай анаға табынғандықтан, Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Йассауи кесенесіндегі Тайқазанда бедерленген темпешіктер Ұмай ананың киелі сүтімен байланыстырылады.

Қазақ хандарының келесі келісті ордасы – бүгінгі Атырау қаласынан 45 шақырымдай жерде орналасқан Ескі Сарайшық қаласы. Кіші жүз руларының жеті ханы жерленіп, мұражайы ашылған мерейлі мекенді Жайықтың салқын самалы тербеп тұр.

Өкінішке қарай, қазақтың рушылдық-тайпалық бөлінуінің кесірінен бертін келе қазақ елін Ресей империясы толықтай бодандыққа алып, шұрайлы жерлерге орыстарды орналастырды. Қазақ ұлтының өмірі мен көңілі, болмысы мен мінезі, санасы мен танымы түбегейлі өзгерістерге ұшырап, елеулі оқиғаларға тап болды. Кеңес дәуіріндегі опасыз, отаршылдық саясат, атап айтқанда, қазақ ұлтын жоспарлы түрде жаппай қырып-жою, қуғын-сүргін репрессия, иткеккенге айдалу, қазақтың бетке ұстар қаймақ аядақтарының аты

фильмдерді жасап, жетекші орталық телеарналар арқылы тарату; 3. Ғылыми: қазақ хандығының құрылу проблемаларын зерделеу мәселелері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, ғылыми конференциялар ұйымдастыру.

Қазақ мемлекеттілігі жайында тың ақпараттар анықтау мақсатында Батыс Еуропа, Ресей, Түркия, Қытай, Ираң, Египет, Өзбекстан т.с.с. елдердің мемлекеттік мұрағаттары мен музейлерінің ғылыми-зерттеу орталықтарынан іздестіру жұмыстары жүргізілуде. Жылдың аяғына дейін өңірлерде қазақ елінің мейірімділігі мен ізеттілігі, ізденімпаздығы мен білімділігі, татулығы мен дархандығын, бірлігі мен ынтымағын паш ететін 100-ге жуық ірі мерейтойлық іс-шаралар жалғасады. Ұлттың мәдениеті мен тілі бір-бірінен алшақтап кетпеу үшін Астана мен Алматы секілді ірі қалаларда, облыс орталықтарында мықты мұражайлар тұрақты жұмыс істесе игі. Мұражай – ұлттың мұрасы мен рухың тарихы мен дәстүрін атадан балаға жеткізетін киелі орын.

Қазақ халқының бетке ұстар ұлықты ұландары баршылық. Әйтсе де, 70 тілді меңгерген күллі өлемге танымал жерлесіміз Әбу-Насыр әл-Фараби бабамыздың орыны айрықша. Түрік тайпасының дәулетті бір ортасынан шыққан әл-Фараби 870 жылы Арыс өзенінің Сырға бару жолында өмір сүрді.

Үш жүзден құралған қазақ ұлтының әр жүзі мен руының өз алдына жеке таңбалары мен ұрандары болды. Тіпті, қазақтың ешбір Жүзіне жатпайтын, тарихтың тар жол тайғақ кешулерінде ұлтымызға кіріккен рулардың да таңбалары мен ұрандары сақталды. Жүзге бөлінуі – қазаққа, бір жағына, бірлігіне ықпал етсе; екінші жағына, қас дұшпандарымыздың қазақтың Жүзі мен руының арасына әдейі сына қағып, алауыздықтар мен қақтығыстар туғызу арқылы төл мақсаттарын жүзеге асыруына да қызмет етті.

Әйткенмен, қазақ хандығындағы үш Жүзді басқарған билер жүйесінің қуаты зор болатын. Билер ханның кеңесшісі қызметін атқарып, халық пен ханды тығыз байланыстырған алтын көпірге айналып, жүзге, руға бөлінген елдің ұйытқысы болуымен ұлттың биік мүддесін қорғап отырды. Үш жүздің билері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би Әз-Тәуке ханмен бірігіп, тарих сахнасынан жоңғарды түп-тұқиянымен жойды. Әз-Тәуке хан өзінің дипломатиялық өрі әскери аса жоғары деңгейдегі шеберлігін жарқырата дәлелдеді.

Қазақтың Бейбарыс батыры туралы шындығының өзі тарихи шыңыраудың түпсіздігін көрсетеді. Қыпшақ даласынан құлдыққа әкетіліп, Мысыр елін 17 жыл басқарып, крестшілер мен моңғолдардың шапқыншылығына тойтарыс беріп қана қоймай, мәмлүктерді біріктіріп, ірі державаға айналдырған Бейбарыс бабамыздың өрлігі – біздің мәңгілік мақтанышымыз.

Әрине, қазақтың тарихында ақтандақтар көп. Әсіресе, атақты Шыңғысхан мен Кіші жүздің Әбілхайыр ханы жайында жалаң пікір, жел сөздер басым. Ең алдымен, Кіші жүздің ханы Әбілхайыр Ресеймен бодандыққа өту туралы емес, өзара достық қарым-

Қадыр Ферғананы билеген, сосын кіші қалаларда кіші туыстары болған. Османның нөмере інісі Тәж-әд-Дин Білге хан Отырарды билеп отырған. 1210 жылы парсы патшасы Хорезмшах Аладдин Мұхаммед Самарқанды басып алады. Тәж-әд-Дин Білге ханды тұтқынға алады. Османды бір жылдан кейін өлтіреді.

Отырарды тонайды, қаншама халқы қырылады, қаншамасы шетке қашады. Отырар бай қала, көпестердің барлығы татар даласы Шыңғыс ханға қарай қашады. Отырарды мұсылман дінбасыларына дейін тастап кетеді. Артынан Тәж-әд-Дин Білге ханның да басын алған. Содан кейін оның орнына Отырарды билеуге өзінің шешесінің елде ағасына, елде інісінен туған Қайыр ханды отырғызады. Ал Шыңғысхан келіп, Отырарды азат еткен Керуеннің тоналып, бес жүз адамның өлтірілуі және басқа да толып жатқан жағдайлар бар.

Бізде советтің тарих ғылымының азып-тозғаны соншалық, қарақшыларды жақтай біледі. Тарихшылардың барлығы Отырарда керуеннің қырғынға ұшырауын үлкен жауыздық деп бағалаған. Адам қайран қалатын жағдайлар болған. Мысалы, өзіміздің Сарайшық қаласы. 1480 жылы Ермак Сарайшық қаласын басып алады. Содан қаладағы бүкіл халықты қырады. Ең соңында Алтын Орда хандарының күмбездері бар қабірді, сүйектерді қазып алып, үйіп өртейді. Соны кезінде Иван Грозныйдың өзі айыптаған. Осыны Тәжікстанда бәрі жауыздық деп айтады. Ал совет тарихшылары «дұрыс жасады» дейді. Сол сияқты жағдайлар өте көп...»

Негізі, орта ғасырлық қала іспеттес Түркістан қаласы – қазақ хандығының рухани, діни, мәдени және саяси астанасы. Атышулы Әмір Темірдің бұйрығымен тұрғызылып, күллі қазақ

тастау, Ұлы Отан соғысы т.б. сойқандар қазақтың тарихында өшпейтін ете бедерлі, қайғылы іздер қалдырды. Қазақ халқының жартысынан астамы жойылып, саны күрт азайып, біраз бөлігі шекара асып кетуге мәжбүр болды.

Десек те, тегі тұңғыш қазақ жұртынан ежелгі шығыс пен гректің ғұламаларынан нәр алып, өз ойынмен ұштастырған Абай Құнанбай да, қазақ тілінің әліппесін құрастырып, ұлтының сауаты мен ең алғашқы қазақ мектебін ашқан ашқан Ыбырай Алтынсары да тасты жарып шыққан гүлдәй өсіп-өнді.

...1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы егемендікке бастаған ең алғашқы қадам болып, 1991 жылы айымыз оңынан туды. Қасиетті шаңырағымыздың көк туы желбіреп, бабалар аңсаған арманымызға қол жеткіздік. Қазақ халқының басынан небір сұрапыл-сұрқия замандар өтсе де, ұлттық рухы мен тілің, кеңбайтақ жерін сақтап қалды. Бүгінде біз өзге өркениетті елдермен еңсемізді тең ұстап, білім мен ғылымға мүмкіндіктер ашылды.

Елбасымыз жастарды дамыған елдерде оқыту арқылы озық экономикалардың жаңа технологиясының тәжірибелерін өз елімізге ендіруді – басты бағдарлардың бірегейіне санады. Бірнеше ұлттар мен ұлыстардың өкілдері қазақтың киелі шаңырағының астында тату-тәтті өмір сүріп, күнгейлі келешекке нық сеніммен қадам басты.

Сондықтан, мынадай үш концептуалды негізде құрылған Қазақ Хандығының 550 жылдығын атап өтудің маңызы зор: 1. Патриоттық: қазақ халқының туған Отанына шынайы сүйіспеншілігін нығайту; 2. Ақпараттық: ғылыми көпшілік бағдарламаларды, ғылымтанымдық деректі фильмдерді, қазақ халқының жоғары мәдениеті мен өнегелік қасиеттері туралы көркем

Фараб қаласында дүниеге келді. Фарабидің толық аты-жөні – Әбу-Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Ұзлағ ибн Тархан Әл-Фараби.

Туған жері қазақтың ежелгі қаласы Отырарды арабтар «Барба-Фараб» деп атап кеткен, осыдан ол Әбу-Насыр Фараби, яғни, Фарабтан шыққан Әбу-Насыр атанған. Бұл қаланың орны қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Шәуілдір өңірі. Замандастары жазған шежірелер бойынша, әл-Фарабидің арғы аталарының есімдері таза Түркі тілінде келтіріледі.

Әл Фараби, Әбу-Насыр (Әбу-Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фараби ат-Түркі) (870-950) – Аристотельден кейін дүниежүзі білімі мен мәдениетінің екінші ұстазы атанған данышпан, энциклопедист ғалым. Энциклопедист, ғалым, ойшыл, философ, математик, астролог, музыка теоретигі – ғалымның жан-жақты тұлғасын көрсетеді.

Өз заманының озық, аса парасаты ойшылы болған әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ұжымы - басшылығы мен оқытушылар қауымы, жастары мен студенттері - еліміздің еңселі де елеулі мерейтойы - Қазақ Хандығының 550 жылдығын лайықты жетістік, толымды табыстармен қарсы алды.

Сымбат Әлиханқызы БӨЛЕГЕНОВА,
PhD докторы, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Физика-техникалық факультеті деканының оқу-әдістемесі және тәрбие ісі жөніндегі орынбасары.

Ардақ Мақсұтханқызы МАҚСҰТХАНОВА,
аға оқытушы.

Қазырет БЕРДІХАН,
оқытушы,

Алматы қаласы.